

S. Ermolenko, V. Kalashnikov, T. Cosmeda, Y. Lazebnik, L. Lisichenko, M. Mamardashvili, L. Pustovit, V. Sirotnina, O. Simovic, L. Stavitskaya, O. Taran and others, whose scientific potencial helps to understand the verbal symbol in the overall structure of the worldview. The symbolic unit "red" comes in unexpected connections, forcing changes in its inner being and thus distorts its textual environment through a number of synonymous and metaphorical entities.

Key words: symbol, lexeme, lexical meaning, semantics, sema, colournoun (*cvetonomen*).

Стаття надійшла до редакції 05.04.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

Л. М. Тищенко, Т. В. Полякова (Слов'янськ)

УДК 821.161.2.08

**„ПОЗАСЛОВНИКОВА” ЛЕКСИКА
РОМАНУ САВИ БОЖКА „В СТЕПАХ”**

Історичні зміни в долі України кінця ХХ – початку ХХІ ст. дозволили значно розширити межі українознавчих досліджень, зокрема й у галузі лінгвістики. Було повернено із забуття значну кількість наукових, публіцистичних, художніх творів, що протягом тривалого часу були забороненими.

До списку авторів, твори яких були вилучені з обігу в радянський період, належить і ім'я українського письменника 20 – 30-х рр. ХХ ст. Сави Захаровича Божка. Художній доробок митця є помітним явищем в українській літературі, проте він був репресований, а його творчість не була належно досліджена, зокрема й з погляду лінгвістики.

На необхідності докладного аналізу українських текстів, і насамперед тих, які порівняно недавно були повернені українському читачеві, наголошував П. Гриценко під час виступу на діалектологічній нараді „Координація науково-теоретичних і науково-прикладних досліджень діалектів південно-східного регіону України” 26 жовтня 2011 р. в Донецькому національному університеті. Зокрема, професор зазначив, що ми можемо сьогодні поставити вже проблему – слово поза словником, тобто фактично на сьогодні в наших реаліях актуальною науковою проблемою, до розв'язання якої має долучитися і студентство, і молоді дослідники, і досвідчені, – це, умовно кажучи, слово поза словником, тобто те, що не відбито нашою лексикографією. Наш багатий словник української мови, на превеликий жаль, додав П. Гриценко, не відбиває, імовірно, десятки тисяч лексем, які є питомими, які є давніми, які мають посвідчення в пам'ятках.

Твори Сави Божка, звичайно, не були обійдені увагою ні у ХХ, ні у ХХІ ст. Однак усі наявні на сьогодні праці оцінюють їх здебільшого з мистецько-літературних позицій. Із сучасних літературознавців до творчості письменника зверталися Я. Голобородько [Голобородько 2005], В. Оліфіренко [Оліфіренко 1995] та ін. дослідники; у своїх художніх та мемуарних творах митця згадували В. Минко [Минко 1981], Т. Масенко [Масенко 1970]. Кожен з них зробив свій внесок у вивчення біографічного та творчого доробку митця. Дослідження творчості С. Божка в широкому контексті літературного процесу в Україні здійснила Н. Лапушкіна [Лапушкіна 2008]. Проте й досі незаслужено мало уваги приділено аналізу мови творів письменника, зокрема й на лексичному рівні.

Найвизначнішим у художній спадщині Сави Божка літературні критики вважають твір „В степах”, який часто називають першим історичним романом в українській літературі радянської доби та одночасно першою спробою роману-епопеї. Тому для аналізу ми обрали саме текст цього твору.

Мета статті – з’ясувати особливості лексичної системи роману Сави Божка „В степах”, виокремити лексичні одиниці, що на сьогодні не належать до „Великого тлумачного словника сучасної української мови”.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: здійснити контекстуальний аналіз мови роману Сави Божка „В степах”; виокремити лексичні одиниці в тексті, що становлять його специфіку; окреслити групи лексики, репрезентованої в досліджуваному творі; виявити „позасловникову” лексику роману.

Під час літературного аналізу критики неодноразово зазначали, що роман „В степах” є цікавим і близьким для читача, сприймається просто й легко. Саме такої близькості й взаєморозуміння між автором і читачем С. Божку допомагає досягнути мова цього твору. Адже письменник був надзвичайно уважний до слова, записуючи, збираючи до своєї мовної скарбниці по краплині, щоб потім видати могутній, художньо вивершений потік.

Твір вигідно відрізняється деталізацією описів, використанням значної кількості слів, що відомі, наприклад, представникам певних професій (чабанам, шахтарям), вихідцям з певної території (передусім, носіям говорів південно-східного наріччя). Українська етнографія, українська діалектологія цілком може використовувати фрагменти тексту роману „В степах” для відповідних ілюстрацій, часткових уточнень тощо.

Докладний аналіз лексичної системи роману виявив у ньому надзвичайно широку панораму одиниць, які умовно можна об’єднати в певні групи. Серед них найбільш виразними є такі: **1) розмовна лексика:** *бесіда* – товариство, компанія [Божко: 38] (Далі робимо покликання, зазначаючи лише сторінку), *кандьор* – куліш (335, 353, 570), *первина* – щось нове, перше (134), *привідці* – заводії, організатори чого-

небудь (320), *рептух* – вид плетеного з вірьовок мішка для сіна (28, 113), *третяка* – трирічна кобила (113), *чабанка* – дружина чабана (78) тощо; **2) діалектна лексика:** *жолоб* – дерев'яний зруб колодязя, цямриння (108), *каруца* – румунська хура, віз (139, 140), *ліжник* – кустарний килим, коц (26, 206), *опінія* – громадська думка (67, 249, 572), *ости* – риболовецьке знаряддя (30), *плесце* – грядка чотирикутної форми (49), *приданки* – весільні гості з боку нареченої (80) тощо; **3) застаріла лексика:** *вагани* – довгаста дерев'яна миска для їжі (335, 569), *гамазея* – будівля для зберігання зерна, борошна і т. ін. (163, 177), *кунтуш* – верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг (292, 571), *нужа* – мухи (219), *пеня* – напасть, біда, горе (55, 572), *салон* – верхній жіночий одяг (98, 99), *парцела* – дуже маленька ділянка (звичайно землі) (153), *шмаровоз* – той, хто змащує вози та буває забруднений мазутом чи дьогтем (134) тощо; **4) побутова лексика:** *калитка* – торбина для грошей; гаманець (27), *карафка* – зменш. до *карафа* – графин (169, 170), *личаки* – плетене з лика або іншого матеріалу селянське взуття (206), *мазниця* – посуд для дьогтю (79), *маточина* – середня частина колеса у возі (26, 572), *плесно* – частина стопи між п'яткою й основою пальців (141, 572), *сішки* – стовпи (45, 224), *скіпщина* – певна доля нарізаного кирпича, що дістається тому, хто працює (пояснення С. Божка) (26, 28, 51, 72, 573), *соха* – телефонний стовп (92), *супоня* – ремінь, яким стягають хомут, запрягаючи коня (279), *фаетон* – легкий чотириколісний екіпаж із відкидним верхом (51, 178), *хура* – великий віз, підвода (42, 162, 180), *чумарка* – (78, 137, 162, 252) – старовинний чоловічий верхній одяг (574), *шанці* – окопи (160), *штиль* – дерев'яна жердина із загостреним кінцем для носіння соломи, сіна тощо (107, 574) тощо; **5) церковна лексика:** *акафіст* (237), *аналой* (253), *божниця* (40), *камилавка* (242), *клирос* (397), *корогви* (236), *отець* (91), *титар* (162, 396, 573), *тропар* (237), *синкліт* (161) тощо; **6) вівчарська лексика:** *вона*, *дурочка* – загальні умовні назви вівці, якій чабани ніколи не давали власного імені, щоб не зурочити (19), *джермела* – спеціальний чабанський інструмент для боротьби з червою, що заводиться в овець (19), *карбовка* – спеціальна мазь для лікування овець від червів (19), *кирпич* – нарізаний у вигляді брусків підсушений овечий гній, що використовується як паливо (51, 571), *ковтун* – жмут збитої вовни, шерсті (29, 46), *кручак* – хвора вівця (47, 52), *кущ* – отара до півсотні овець (31), *кущонас* – пастух на один кущ (31), *негретті* – порода овець (46), *смух*, *смушок* – хутро ягняти або вівці (19, 573), *шльонка* – вівця шльонської породи (87), *ярка* – молода вівця, яка ще не ягнися тощо (72); **7) гірнична лексика:** *желонга* – прилад, яким викачують рідину, пісок із свердловини під час буріння (293), *капар* – надшахтна споруда з двома колесами нагорі, через які перетягають канати для опускання і підймання кліті (436, 570); *маркшейдер* – гірничий інженер або технік (127, 572), *обушок* – знаряддя для відколювання пластів вугілля в шахті (118), *синкліналь* – місце, де шар чи низка шарів вгинається і творить вибалок в протилежність

шаровим горбам – антикліналям; на синкліналях шари переважно товщі (пояснення С. Божка) (192), *цямрювання* – укріплення ями зрубом (184, 185), *штейгер* – гірничий майстер, технік, який відав роботами на руднику (117) тощо; **8) назви рослин:** *буркун* (267), *вівсюг* (267), *дереза* (114), *курай* (267), *молокан* (411), *молочай* (76), *осот* (267), *пирій* (267), *півники* (31), *полин* (76), *свиріпка* (267), *чебрець* (76), *цириця* (128) тощо.

Аналіз тексту роману Сави Божка „В степах” дозволив виявити й ту частину лексики, що не зафіксована однією із найповніших на сьогодні лексикографічних праць – „Великим тлумачним словником сучасної української мови”. Виокремлену лексику можна умовно поділити на такі групи:

1) слова, що відрізняються від лексичних одиниць, поданих у словнику, за семантикою: *бабка* – жінка старшого віку, яка приймає пологи (31); *згород* – місто (101), пор. *спорт.* місце кожної команди в різних масових іграх, яке звичайно окреслюється лініями на землі [ВТССУМ: 192]; *шуляк* – качан капусти (165), пор. 1) *розм.*, те саме, що шуліка, 2) віл з опущеними рогами [ВТССУМ: 1409]; *юбка* – спідниця (56), пор. *діал.*, юпка – верхній жіночий одяг [ВТССУМ: 1419 – 1420], *фамілія* – прізвище (100, 101), пор. 2) *заст.*, рід, 3) *діал.*, родина, рідня [ВТССУМ: 1315], *стовпники* – ...*крадучись стовпниками, прямували степом до Сапронової чабарні* (120), пор. *стовпник* – релігійний фанатик [ВТССУМ: 1198] тощо;

2) слова, що відрізняються від лексичних одиниць, поданих у словнику, за фонетичною чи морфемною структурою: *висхлий* (17, 30); *вумні* – (74); *гирлига* (17), *гирлига* [ВТССУМ: 204], *косогон* (343), *косогін* [ВТССУМ: 458], *кохточка* (99), *кофта* [ВТССУМ: 459], *лой* (52), *лій* [ВТССУМ: 489], *узуття* (186), *взуття* [ВТССУМ: 85], *хвартух* (53), пор. *фартух* [ВТССУМ: 1316], *хворс*, *дати хворсу* – похизуватися: *Околишні села та хутори радо з'їздяться на Рогачівський ярмарок, щоб одне другому „задати хворсу”* (167), пор. *форс* [ВТССУМ: 1329], *поперва* – спочатку (100), пор. *попервах* [ВТССУМ: 867], *сумліватися* – вагатися, сумніватися в чомусь (42), *крижняк* (46), пор. *крижень* – велика дика качка [ВТССУМ: 464], *одбуча* – відбування, обов'язкова праця (50, 572), пор. *відбуча* – *заст.* повинність [ВТССУМ: 124] тощо;

3) слова, що відсутні у „Великому тлумачному словнику сучасної української літературної мови”: *бармак* – гирлига, палка, кий, із загнутим кінцем – барнаком (91, 569), *баштармаки* – дерев'яні вила з трьома чи п'ятьма зубцями для підкидання полови (138), *бургари* – болгарари (164, 165), *вихливість* – рухливість: *Отака та молотьба, що всіх захоплює своєю жвавістю та вихливістю* (138), *живуха* – життя: *А загалом живуха Андріяну Давидовичу нічого* (285), *золотенькі корольки* – різновид курей (64), *зсипище* – висипане в одне місце, зібране до купи що-небудь сипке або дрібне (187), *зчисток* – знятий, видалений з якої-небудь поверхні бруд або щось непотрібне, зайве // зрізана чи обідрана шкіра з овочів, плодів (30), *коньки* – ковзани (26), *кубушка* – посудина з

грішми, яку закопали в землю (167), **любимчик** – той, кого найбільше люблять (44), **любовниця** – коханка (20), **опруг** – міра часу, що оцінюється четвертою частиною робочого дня (418): *Другий опруг – до полудня* (372), **освободитель** – той, хто дав звільнення (39), **прольотка** – одноколка, легкий візок на двох колесах (390), **розицот** – виплата грошей за роботу; звільнення з роботи з повною виплатою зароблених грошей (142), **сіновоз** – чоловік, який перевозить сіно (30), **умники** – занадто розумні люди (74, 108), **шльори** – різновид взуття: *Колись порепані та побиті об грудки Онисьчині ноги, тепер щодня взуті в шльори, зробились білі, як у пані* (340), **очкуряний**: *Рогачівські парубки ходять цілими ватагами в очкуряних широких штанях ...* (167), пор. *очкур* – пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для підтримання їх, *очкурня* – верхній край штанів або шароварів, зашитий широким рубцем для втягування очкура [ВТССУМ: 694], **приданковий** – весільний (79), пор. *приданки* (рідко одн. *приданка*) – те саме, що *придани* – весільні гості з боку нареченої, які прямують із нею в дім нареченого [ВТССУМ: 930], **угонистий** – який швидко бігає (про собаку пастухів) (77), **карьожитися** – виявляти впертість, упиратися, норовитися (48), **напечатати** – надрукувати (40), **печатати** – друкувати (40), **нагружений** – навантажений (42), **пропитаний** – насрізь чимось просякнутий (91), **вольготніш** – більш привілейовано, зручно, гарно (72), **вприступ** – упритул, зовсім близько: – *Хто ці потвори ? – спитав Зуб у Руденка і підійшов вприступ до Сапрона* (120), **гогусом** – поважно, хвалькувато, пор. з лексемою **гогос** – чепурун, франт, джигун (останнє пояснив С. Божко) (23, 570), **нащот** – з приводу чогось або когось (напр., спитати, дізнатися тощо) (73), **чуть** – ледь: *Микола нахилився до столу й чуть не пошепки почав...* (39, 75, 87), **одсапавишись** – віддихавшись, привівши часте дихання до норми (136), пор. *відсапатися* [ВТССУМ: 138], **скандзюбившись** (15), пор. *скандзюбитися* – розм., зігнути, викривитися, *скандзюблений* – розм. якого звело судорогою // який зігнувся, скорчився [ВТССУМ: 1132], **тирлюючи** – (61), *тирлювати* – зупиняти, зганяти до купи стадо худоби для відпочинку, водопою [ВТССУМ: 1247] тощо.

Як бачимо, остання група лексики є доволі репрезентативною й об'єднує у своєму складі і різні частини мови та їх форми (іменники, прикметники, прислівники, дієслова, дієприкметники, дієприслівники), і різні за походженням одиниці. Так, частина лексики має виразні паралелі в російській мові (*коньки, освободитель, розцот, печатати, чуть*), частина – поширена в українських діалектах (*бармак, баитармаки* тощо). Виокремлені прикметники та дієприслівники здебільшого походять від лексем, які зафіксовані у „Великому тлумачному словнику...” (*очкур – очкуряний, приданки – приданковий, відсапатися – одсапавишись, скандзюбитися – скандзюбитсь, тирлювати – тирлюючи*). Окремої уваги заслуговують лексеми типу *опруг, сіновоз, шльори, гогос, гогусом* тощо. Для з'ясування їхньої природи, походження необхідно

зіставити такого типу слова з матеріалами наявних діалектних словників, а також відомостями інших слов'янських мов.

Отже, докладний аналіз тексту роману Сави Божка „В степах” виявив у ньому широкий спектр різних груп лексики – розмовної, застарілої, побутової, вівчарської, гірничої тощо. Переважна частина лексичних одиниць, що функціонують у романі, добре відома сучасній українській мові, зафіксована сучасними лексикографічними працями. Проте аналізований текст дозволяє відкрити й такі лексеми, що потребують докладнішого вивчення (напр., *стовпники*) на загальноукраїнському та загальнослов'янському теренах.

Перспективи дослідження вбачаємо в подальшому вивченні лексичної системи творів Сави Божка й ґрунтовному порівняльному аналізі насамперед „позасловникової” лексики його творів для виявлення як елементів, спільних для різних слов'янських мов, так і відмінних, суто українських, що, можливо, можуть сягати ще давніх писемних пам'яток.

Література

Голобородько 2005 – Голобородько Я. Ю. Силуети великої реформації : про творчий шлях українського письменника С. Божка / Я. Ю. Голобородько // Вісн. НАН України. – 2005. – № 8. – С. 52 – 62; **Лапушкіна 2008** – Лапушкіна Н. П. Проза Сави Божка в літературному процесі 20 – 30-х років ХХ століття: історична концепція, жанрові особливості : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Лапушкіна Наталія Павлівна. – Луганськ, 2008. – 195 с.; **Масенко 1970** – Масенко Т. Роман пам'яті: Спогади про подорожі, зустрічі з видатними діячами культури / Т. Масенко. – К. : Рад. письм., 1970. – 379 с.; **Минко 1981** – Минко В. П. Червоний парнас. Сповідь колишнього плужанина / В. П. Минко // Минко В. П. Вибрані твори : у 2 т. – Т. 1 : Повісті, спогади, портрети. – К. : Дніпро, 1981. – С. 219 – 348; **Оліфіренко 1995** – Оліфіренко В. Божко С. З. Уроки правди і добра / В. Оліфіренко // Донбас 95: Спецвип. – 1995. – С. 4 – 17.

Джерела

Божко – Божко С. В степах : роман / С. Божко. – К. : Дніпро, 1986. – 575 с.; **ВТССУМ** – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.

Тищенко Л. М., Полякова Т. В. „Позасловникова” лексика роману Сави Божка „В степах”

У статті з'ясовано, що творчість Сави Божка у ХХ – ХХІ ст. було оцінено переважно з мистецько-літературних позицій. У пропонованій праці розглянуто особливості лексики роману Сави Божка „В степах”. Виявлено, що цей художній текст містить широкий спектр лексичних одиниць і літературної мови, і діалектної. У романі широко представлені розмовні, застарілі лексеми, а також тематичні групи побутової,

церковної, вівчарської, шахтарської та іншої лексики. Окремою групою виділено так звану „позасловникову” лексику, тобто ті лексичні одиниці, що не зафіксовані на сьогодні в найвідоміших лексикографічних працях, зокрема у ВТССУМ. З’ясовано, що „позасловникова” лексика роману Сави Божко „В степах” репрезентована трьома основними підгрупами: 1) слова, що відрізняються від лексичних одиниць, поданих у словнику, за семантикою; 2) слова, що відрізняються від лексичних одиниць, поданих у словнику, за фонетичною чи морфемною структурою; 3) лексеми, що відсутні у ВТССУМ.

Ключові слова: лексична система, лексична одиниця, лексема, „позасловникова” лексика, діалектна лексика, розмовна лексика, застаріла лексика.

Тищенко Л. Н., Полякова Т. В. „Внесловарная” лексика роману Савы Божко „В степах”

В предлагаемой работе исследованы особенности лексики романа Савы Божко „В степах”. Выявлено, что этот художественный текст содержит широкий спектр лексических единиц как литературного языка, так и диалектного. В романе широко представлены разговорные, устаревшие лексемы, а также тематические группы бытовой, церковной, овцеводческой, шахтерской и другой лексики. В отдельную группу выделено так называемую „внесловарную” лексику, то есть те лексические единицы, которые не зафиксированы на сегодня в наиболее известных лексикографических трудах. Выяснено, что „внесловарная” лексика роману Савы Божко „В степах” представлена тремя основными подгруппами: 1) слова, которые отличаются от лексических единиц, зафиксированных в словаре, по семантике; 2) слова, которые отличаются от лексических единиц, поданных в словаре, фонетической или морфемной структурой; 3) лексемы, которые отсутствуют в „Большом толковом словаре современного украинского языка”.

Ключевые слова: лексическая система, лексическая единица, лексема, „внесловарная” лексика, диалектная лексика, разговорная лексика, устаревшая лексика.

Tyshchenko L. M., Polyakova T. V. „Extravocabulary” Lexis of Sava Bozhko’s Novel „In the Steppes”

The features of the lexis in Sava Bozhko’s novel „In the Steppes” are examined in the article. The colloquial, obsolete lexemes as well as thematic group of home, church, shepherd, mining and other vocabularies are widely represented in the novel. The novel has detailed descriptions and large number of words that are known to relevant professions or natives from a certain area (primarily mediums of southeastern dialects). Ukrainian ethnography and dialectology are able to use text fragments of novel „In the Steppes” for relevant illustrations, partial adjustments, etc.

Most of lexical units functioning in the novel are well known for modern Ukrainian language and fixed in modern lexicographical works. However the analyzed text is allowed for us to reveal such lexemes which require more detailed study on Ukrainian and other Slavonic territories. Therefore the separated group of so-called „extravocabulary” lexis are distinguished i.e. words that are not fixed in most famous current lexicographical works. It was found that „extravocabulary” lexis of Sava Bozhko’s novel „In the Steppes” is represented by three major subgroups: 1) words that differ in their semantics from the lexical units presented in the dictionary 2) words that are different in their phonetic or morphemic structure from the lexical units presented in the dictionary; 3) lexemes that are not in VTSSUM. The comparison between lexical units in this group and Ukrainian dialects’ materials and other Slavic languages may help to identify common elements of other languages and also proper Ukrainian ones.

Key words: lexical system, lexical unit, lexeme, „extravocabulary” lexis, dialect lexis, colloquial lexis, obsolete lexis.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – к. ф. н., доц. Ніколаєнко І. О.

Р. А. Трифонов, А. О. Колоколова (Харків)

УДК 811.161.2'42:070

**НОРМАТИВНА ОЦІНКА І КАТЕГОРИЗАЦІЯ ЗНАНЬ
ПРО КРАЇНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ
(ПРО ЦИВІЛІЗОВАНІ ТА ІНШІ КРАЇНИ)**

Пізнаючи та освоюючи світ, людина здійснює важливі когнітивні операції: узагальнення знань, їх категоризацію, оцінювання фрагментів дійсності. Результати цих операцій відображуються в мові, стабілізуються в дискурсивних практиках, у тому числі в публіцистиці, – і далі вже сама мова може впливати на ставлення людини до реалій, позначуваних у той чи той спосіб. Вибір номінативних одиниць має велике значення в репрезентації картини світу та в персуазивній комунікації. У цій статті буде розглянуто один з аспектів зв’язку між мовним знаком, з одного боку, і знаннями про світ, прагматичними настановами та риторичними прийомами, з іншого. Тож означимо специфіку об’єкта й теоретичні засади, застосовувані до нього.

У картині світу, що її формують мас-медіа, надзвичайно важливу роль відіграють знання про країни. Дослідження цього матеріалу показало різнобічний зв’язок між типом дискурсу і семантичними та стилістичними вимірами мовних засобів, які використовуються для вторинної номінації країн [Колоколова 2011].